

Egy ének-zenei tankönyv mint multimediális szöveg

A mindennapi nyelvhasználatban szövegen verbális megnyilatkozást értünk, ilyenkor nem is gondolunk arra, hogy minden „szöveg” nyelvi és nem nyelvi összetevőkből áll, sőt ismereteseek „non-verbális médiumok” is, például akár látható formában a zenei nyelvi médium, a hangjegyzírás rendszerének elemei (Petőfi–Benkes 1998: 149). De egyelőre maradjunk a verbális szövegeknél: Tolcsvai Nagy Gábor szerint ezeknek nem nyelvi összetevői a beszédhelyzetből és a nem nyelvi médiumokból erednek (2001: 59). Az előbeszéd valójában multimediális jelrendszer (Szikszainé 1999: 74–5.): verbális és szupraszegmentális sajátosságokon kívül (ez utóbbiak a hangerő, a hangsúly, a dallam, a hangszín, a hangterjedelem, a hangmodulációk – ezek nyelvi jelekhez köthetők), nonverbális (metakommunikációs) jeleket is tartalmaz (gesztus, mimika, a beszélő megjelenése stb.), mégsem szokás multimediálisnak nevezni, mert dominánsan verbális. A multimedialitással és a multimediális szövegekkel a magyar szakirodalomban Petőfi S. János és szerzőtársa, Benkes Zsuzsa foglalkozott elméleti és gyakorlati vonatkozásban, úttörő jelentőséggel. Petőfi is felveti a kérdést: vannak-e egyáltalán uni- vagy monomediális szövegek: van-e létjogosultsága „kizárólag verbális elemekből álló szövegek”-ről beszélni (Petőfi–Benkes 200: 117., Petőfi 1995: 216). Ha az írott-nyomatott szövegre gondolunk, a fent felsorolt szupraszegmentális és metakommunikációs jelek nem jöhetnek szóba, mégis megjelennek a nyelvin kívül más természetű jelek: a betűformák, betűnagyságok, betűtípusok, a szöveg vizuális tagolása, a papír, a könyv milyensége/minősége stb., azaz az íráskép, a szöveg tipográfiai megjelenési formája (Petőfi 1994: 17). Ezeket sem tekinti azonban a szövegtan multimediális szövegeknek, csak azokat, amelyek a nyelvi összetevő mellett más – zenei, képi, illusztratív stb. – összetevőket is tartalmaznak (Benkes–Petőfi 1996: 183). Megkülönböztethető tehát unimediális szöveg, multimediális szöveg (verbális szöveg+illusztráció, diagram stb.) és multimediális kommunikátum (verbális jelet nem tartalmaz: például hangszeres zene képi összetevővel) – Petőfi–Benkes (1998: 17.) rendszere szerint.

A multimediális szöveg több jelrendszer együttese: a nyelvi mellett vagy a nyelvvel együtt szereplő zenei, képi stb. jelrendszer, a médiumok vagy egyenrangúak benne, vagy egyaránt meghatározók (Szikszainé 1999: 125.), sőt lehetséges, hogy valamelyik médium domináns.

A tankönyvek szövegei jellegüknél fogva multimediálisak: a verbális összetevőkön kívül – az oktatott tárgynak megfelelően – tartalmaznak reprodukciókat, fotókat, kottákat, térképeket, rajzokat, táblázatokat, grafikonokat stb. Benkes Zsuzsa hangsúlyozza: „A multimediális szövegek (ezen belül a szöveg és illusztráció kapcsolata) kérdései tárgyalásának az iskolai oktatás keretében nincs egyértelműen biztosított helye. Ez annál is elgondolkodtatóbb, mert egyrészt a szaktudományok szövegei mind multimediálisak, másrészt pedig a 'vizualitás' a köznap kommunikáció modern eszközeiben is egyre nagyobb szerepet játszik” (Petőfi–Benkes 1998: 36). Igaza van B. Fejes Katalinnak abban, hogy a tankönyvi szövegekben a nyelvi és a képi rendszernek szinkronban kell maradnia (2000: 93).

Választott szűkebb témám: egy ének-zene tankönyv (Király 2008) vizsgálata a multimedialitás szempontjából.

A zenei tárgyú könyvek és egyéb kiadványok (talán a zenekritikát kivéve, de az sem szükségszerűen kivétel) természetüknél fogva multimediálisak, azaz a verbális szövegeken kívül a zenei írás jelrendszerét (kottát) is tartalmazzák.

Az ének-zene tankönyvekben találhatók verbális szövegek (zenei fogalmak meghatározásai, zenetörténeti tények ismertetése, életrajzi adatok stb.), valamint Petőfi terminológiáját használva (2004: 123.) egyéb statikus médiumok, amelyek részben nem konvertálhatók folyamatokká (képek, fotók stb.), részben konvertálhatók folyamatokká: partitúrák és nem partitúrák.

A vizsgálandó tankönyv előszóként Szőnyi Erzsébet zeneszerző-zenetudóstól, a könyv lektorától idézi a következőt: „kaput nyit a zene, az irodalom, a történelem, a képzőművészet, a honismeret felé is. Előtérbe kerül a művészeti szemlélet egységének kiteljesítése” (Király 2008. 3).

A könyvben domináns az ének és a zene, tehát a kottakép, de a fejezetekben eltérő arányban a verbális szöveg, illetve képi ábrázolásban a képzőművészet, a színházművészet (reprodukciókban, fotókban) stb. is megjelenik.

A szöveg összetevői a következők (nem fontossági sorrendben):

1. Verbális szöveg

- a) A tankönyvíró szövege (történeti, zenetörténeti tények ismertetése, zenei fogalmak értelmezése, zenei és irodalmi műfajok meghatározása, zenei műszavak magyarázata, zenei stílusok ismertetése, zeneszerzők életének-munkásságának felvázolása, feladatok megfogalmazása stb.).
- b) Jeles személyiségektől idézett szakmai vagy irodalmi szövegek. Ezek kurzív szedéssel elkülönülnek a tankönyv szerzőjének szövegeitől

(visszaemlékezések részletei, levélrészletek, regényrészlet, méltatások, értékelő szakmai szövegek stb.)

c) Kézírásos szöveg fakszimile megjelenítésben.

2. Verbális szöveg és zenei összetevő együttese – kotta és „szöveg”

(Ez már önmagában is multimediális kommunikátum.)

a) Egyszólamú mű (dal) hangszeres összetevő nélkül.

b) Többszólamú mű hangszeres összetevő nélkül.

3. A zene verbális szöveg nélkül (kotta verbális összetevő nélkül)

a) Egyszólamú mű (részlet), dal kottája.

b) Többszólamú mű (részlete).

c) Zenei motívum leírása nem hagyományos kottairással, hanem a ritmusképlet alatt a hangok szolmizációs nevének megjelölésével.

4. Képi összetevők („statikus médiumok”)

a) Jeles zeneszerzők arcképei

b) Műalkotások (festmények, szobrok) reprodukciói

c) Színpadi jelenetek képei

d) A zenei anyaghoz illő tárgyak fényképei

e) Hangszereket ábrázoló képek

f) Népi motívumokat ábrázoló rajzok

g) Tájfotók, amelyek a zenei anyag hangulatához illenek

h) Táblázatok, logo stb

Nem törekszem a tankönyv teljese elemzésére: kiemelt jellegzetes részleteket szeretnék bemutatni. (A forrásjelölés nélküli lapszámok mind (Király 2008)-ban találhatók.)

Verbális szöveget természetesen *A romantika kora* című zenetörténeti fejezet tartalmaz a legnagyobb arányban (65–114.), a *Dalgyűjtemény* című részben viszont csaknem kizárólag a verbális szöveg + kotta együttese típust találjuk meg (115–21.) stb.

Az *Ünnepek, ünnepélyek* című fejezet a Himnusz sokoldalú megjelenítésével kezdődik. Erkel Himnusza keletkezéstörténetét tízsoros ismertetés foglalja össze, adatszerűen, a tárgyiasság mellett kellő mértékben ünnepélyességet sugall az öt mondatból álló szövegben néhány jelzős és határozós szerkezet (*izzó légkör, megdöbbenve tapasztalta, jeles szerzemény*). A verbális szöveg mellett fotó: iskolások ünnepi ruhás, éneklő kórusa vezénylő karvezetővel, háttérben Kölcsey arcképét és a Himnusz kéziratát ábrázoló halvány színű poszter. A nyelvi és a képi elem közötti viszony nem illusztratív, tehát nem magyarázó, szemléltető, hanem ismeretet felidéző-terjesztő és hangulatkeltő. Ugyanezen a lapon Erkel Ferenc Gárdonyi Gézához írt levelének részlete olvasható a Himnusz első meg-

szólaltatásának fogadtatásától. A lelkes szavakat tartalmazó idézet kurzív szedésű. Alatta a *Himnusz* című képzőművészeti alkotás képe: Majzik Mária Budakeszin 2006-ban felavatott művének fotója. Ez a kép Kölcsey szövegéhez illusztratívnak tekinthető, esetleges többféle értelmezése azonban lehetőséget nyújt a tanulók műveltségének és kreativitásának fejlesztésére: a férfi főalak glóriája és a szentséget jelentő háromszög, az oszlopok és a harangok sora templomi elemként magyarázható; a palástszerű háttér az áldást és a védelmet jelentheti; ugyanakkor ősmagyar elemekként értelmezhetők a madarak, a lepel szárnyak is látható stb.

A következő – az előbbivel szemben levő lapon – az önmagában is multimédiális szöveg: Kölcsey költeményének első versszaka látható, Erkel zenéjével, háromszólamú (szoprán, mezzoszoprán, alt) gyermek- (vagy női) karra feldolgozva. A tankönyv értelmezi az előadói utasítást: *andante religioso*: áhítatos lassúsággal.

Ez tehát olyan „statikus médium”, amely folyamattá konvertálható (Petőfi 2004: 123.), azaz az osztály tanulói együttesen, kórusműként (esetleg három muzikális tanuló által) megszólaltatva a multimédiális szöveg két összetevőjét szerves egységként élik át.

A tanárnak törődnie kell a nem zenei és nem verbális elemek befogadtatásával is, fel kell fednie a köztük lévő kapcsolatot, megbeszélnie a lehetséges értelmezéseket. Fontos, hogy a könyv képi anyaga nem kizárólag a múlt műalkotásainak – akár a zeneművel vagy irodalmi művel azonos korban született – reprodukcióit alkalmazza, hanem korunk alkotásait is. Ez a törekvés egyrészt a múlt és a jelen folyamatosságát érzékelteti, másrészt a fiatalok ízlésvilágát irányítja.

A fejezet elsősorban a magyarság értékeinek megbecsülésére nevel (Szent István királyhoz szóló népének, az 1848–49-es idők emlékét felidéző dalok, verbunkosok), a jelen ünnepét: a zenei világnapot megismerteti rövid verbális szöveggel, mely zárásul Yehudi Menuhinnek alapító leveléből idéz. Szervesen kapcsolódik hozzá a hegedűművészt, aki a Nemzetközi Zenei Tanács elnöke is volt, a magyar zenei élet nagyjaival, Kodály Zoltánnal és Ferencsik Jánossal együtt ábrázoló fényképe.

Találón és sokoldalúan mutatja be a tankönyv a Marseillaise-t; a mű egyszólamú kottájához Jankovich Ferenc fordításában kapcsolódik a verbális szöveg, további két versszak követi a kottát. A multimedialitás kitűnően szolgálja a történelmi korszakban való elhelyezést: az induló kottája francia szöveggel, menekülő katonák, katonazenészek egy korabeli kiadvány fakszimile másolatban. További fontos zenetörténeti információk egy mondatban: Schumann, Liszt, Csajkovszkij egy-egy műve idéz a Marseillaise dallamából. Több szempontból is szerencsés a lapon Isidore Pils tematikailag ide kapcsolódó festményének színes reprodukciója: Rouget de L’Isle, a Marseillaise szerzője először adja elő művét. (A mű 1792-ben keletkezett, s 1897 óta Franciaország nemzeti himnusza – mint azt a verbális szövegből megtudjuk.) A festményre visszatérve: a főalak lendüle-

tes, színpadias mozdulata, a mellékalakoknak a főalakra irányuló figyelme a romantika jellemző stílusmegoldásaival él, s ilyen módon előreutal a tankönyv zenetörténeti fejezetére, *A romantika kora* címűre.

A *Népdalok, feldolgozások* című fejezet tartalma nem korlátozódik a magyar népdalkincsből való válogatásra; a Kalevalából kiemelt részlet – egyszólamú változatban és Kodály kétszólamú feldolgozásában – szövege éneklésre szólít fel. A fejezetet bevezető verbális szöveg a népdalgyűjtésről szól, 19 soros kurzív szedésű idézet olvasható Vikár Bélától az erdélyi népdalgyűjtésről, mellette Vikár Béla arcképe. A lap alján színes fénykép Edison találmányáról, a fonográfáról, mely a XIX. század végi és XX. század eleji népdalgyűjtés hangfelvevő eszköze volt.

A fejezetből kiemelem Kodály *Háry János* című daljátékának sokoldalú tárgyalását.

A 46. lap Kodály visszaemlékezéséből való részlet a szerző kézírásával. (A fakszimile szónak sajnos félrevezető a magyarázata: „eredeti kézirat = fakszimile” ’az eredeti hasonmása, hű másolata’ helyett.) A 47–57. lap a dalmű részletes bemutatása.

Verbális szöveg: a műfaj, a zenei anyag, a szöveg, a szereplők – hangfajuk pontos meghatározásával –; illusztratív szerepű játékos színes rajz: Napóleon és a lovon ülő Háry, a háttérben Bécs városa. Újabb verbális szöveg: Ki volt Háry János? A daljáték „rövid tartalma”, majd négy versszak Garay János költeményéből. További információ az operaházi bemutató időpontjáról, Oláh Gusztáv 1. felvonásbeli díszlettervének színes fényképe. A kép itt illusztratív szerepű.

A zenei anyag: a daljáték tíz dala, egyszólamú kotta, szöveggel. A dalokon kívül az Intermezzo zenei témája, a „Bécsi harangjáték” ritmusképlete, alá írt szolmizációs jelekkel.

A tíz dal mellett az operaházi színpadi jelenetek fotói szintén illusztratív szerepűek, Kodály Zoltánnak Palló Imrével, az 1926-os bemutató Háryjával látható fekete-fehér fényképe ellenben nem illusztratív, hanem tájékoztató-ismeretnyújtó szerepű, bár az énekes Háry jelmezében áll a képen.

A tankönyv **zenetörténeti fejezete** a romantika korát tárgyalja, azonosítva ezt a XIX. század művészetével. A nagy fejezetet Szinyei Merse Pál *Majális* című festményének színes reprodukciója nyitja meg. A háromsoros verbális szöveg találóan állapítja meg, hogy a kép a romantika érzelemgazdag alkotása, de már megjelennek rajta a korai impresszionizmus vonásai is. (Kérdés számomra, hogy érdemes-e ilyen kitűnő, de stílusában átmenetet képviselő műalkotást általános iskolai könyvben, főként fejezetnyitó szerepben alkalmazni.) A kép hangulata egyébként ellentétes a romantikus művészetnek – még ezen a lapon – megfogalmazott jellemzésével: „A nagy győzelmek kiváltotta lelkesedés, illetve bukások miatti kiábrándultság valamennyi művészetben ellentétként, végtelenségként

mutatkozik meg.” – „nagy szenvedélyek, a szélsőséges indulatok és hősiesség magatartás ábrázolása” (65).

A fejezet többi képi anyaga már összhangban van a fent idézett jellemzéssel.

Erkel *Hunyadi László* című operáját tárgyalja a fejezet egyik része. Képi illusztrációval kezdődik – s ez valóban illusztratív szerepű. Székely Bertalannak *V. László és Cillei Ulrik* című festménye viseli magán a romantika jegyeit, s a király jellemzését is teljesíti: a meleg tónusú, pompázatos drapériák közt színpadias beállításban ábrázolja a gyenge, fiatal királyt, amint nagybátyja ölébe hajolva enervált pózban, élvezetesen figyeli az érzéki táncot lejtő lányokat.

A képet verbális szöveg követi: a műfaj meghatározása, a szövegkönyv és szerzője; kurzív szedéssel hétsoros idézet Erkelről arról, hogyan jutott Egressy librettójához. Következik: az opera helyszínei, a zenei előadói apparátus, a szereplők megnevezése hangfajuk megjelölésével. További tizenhat sor a mű bemutatójának hatásáról szól, továbbá arról, hogy a XIX. század közepén példaként tisztelték a nemzet hősi múltját, s az esküszegő idegen király szerepeltetése ugyancsak aktuális és hatásos a Habsburg-ellenes hangulatban. E szöveg mellett a bemutató plakátjának fotója látható.

Az első zenei idézet egyszólamú részlet: a nyitány témája. A továbbiakban a cselekmény részeinek néhány soros verbális bemutatása váltakozik zenei idézetekkel: László hívei megölik Cilleit – „Meghalt a cselszövő”-kotta szöveggel, egyszólamú multimédiális szöveg. Hunyadi László és Gara Mária lakodalmának ünneplése – egyszólamú zenei részlet: a Palotás témája, mellette a *palotás* szó verbális értelmezése. Lászlót elfogják, Mária beszökik a börtönébe – kettősük részlete: egyszólamú kotta szöveggel. László feje a porba hull – a gyászinduló zenei témája, egyszólamú, verbális összetevő nélkül.

Képi illusztráció: Madarász Viktor: Hunyadi László siratása. A festmény sötét színekkel jeleníti meg a hitszegés, az igazságtalanság következményét, a tragédiát. A csaknem fekete háttérből élesen kiválik a lepel, mely a hős holttestét borítja. A kétségbeesett, sápadt nőalak szinte a nemzet szimbóluma.

A tankönyvnek terjedelmesebb fejezete mutatja be Liszt Ferenc művészetét (78–86).

Barabás Miklós *Liszt Ferenc* című festményének színes reprodukcióját mintegy huszonöt soros verbális szöveg követi: Liszt életének és jelentőségének rövid bemutatása. Továbbá: legismertebb művei címük és zenei műfajuk megnevezésével. Az első zenei anyag: háromszólamú kórusmű, szövege négy versszakos. Alatta színes fotó: Szalon a Liszt Ferenc emlékmúzeumban, rajta két zongora és két mellszobor látható.

A következő lap a zongorát és részeit ismerteti verbális szöveggel és fényképekkel. A zenei idézet (Csárdás obstine) érdekes módon egyszólamú. A 81. lap fontos verbális szövegekből áll, egyetlen festmény reprodukciójával, amelynek az 1838-as pesti árvíz a témája. Az egészlapos szöveg nyolc sor kivételével idézet, kurzív szedéssel. A 21 soros részlet Liszt leveléből való, melyben a nagy árvíz

hírére feltörő érzéseiről szól, majd (a 12 sorban) a korabeli sajtó tudósításai a művész hangversenyeinek hatásáról, melyeket az árvízkárosultak megsegítésére adott.

A következőkben a 15. magyar rapszódia sokoldalú bemutatását követhetjük nyomon. Verbális szöveg: a rapszódia zenei műfajának fogalmi meghatározása; a 15. rapszódia – mint közli – a Rákóczi-induló témáját dolgozza fel zongoraművé. A szöveg utal Erkel és Berlioz e témára alkotott műveire is. Kotta: egy szólamban a Rákóczi-induló témája, majd a rapszódia szerkezetének ábrázolása. Zenei anyag: a Rákóczi-induló háromsoros részlete Goll János vegyes kari négy-szólamú feldolgozása (szoprán, alt, tenor, basszus), szöveggel. Érthető, hogy Liszt bravúros, virtuóz előadást kívánó zongoraművéből nem tartalmaz részletet a tankönyv.

A következő Liszt-mű: Magyar ünnepi dal, többszólamú kórusmű, kotta szöveggel. A vegyes karra írt mű történetét a következő lap tartalmazza, ez a lap csaknem teljesen verbális szövegű, Vajda-, Vörösmarty-, Jókai-idézetek értékelő verses és prózai sorai a zeneszerzőről. Képi anyag: korabeli (1865-ből származó) illusztráció. Liszt a pesti Vigadóban vezényli Szent Erzsébet legendáját.

A *Mazeppa* című szimfonikus költemény a tankönyv utolsóként bemutatott Liszt-szerzeménye. A szimfonikus költemény és a programzene fogalmának tisztázását a mű négy zenei témájának kottája követi. A négy téma programzenei mivoltát címeik is jelzik (Lóra kötözés, kikorbácsolás – A fájdalmas száguldást követő önmarcangolás stb.). A zene is lehet tehát ábrázoló funkciójú – igazolja a négy téma –, nemcsak a kép vagy a verbális szöveg. Van azonban egy festmény is: egy francia festő Mazeppát ábrázoló képének kisméretű színes reprodukciója. Liszt műve egyébként francia ihletettségű: a kozák vezér alakját és történetét Victor Hugo művéből ismerte meg a zeneszerző, amint a tankönyv közli.

Dolgozatommal nem a vizsgált tankönyv bemutatására vállalkoztam. Ezért nem tértem ki benne arra, ami egyébként természetes, hogy a tárgy óráin az éneklés és a hangzó zene a legfontosabb, annak kell dominálnia. Átolvasva a 8. osztályosok számára írt könyvet is, meggyőződtem róla, hogy így van: a két kötet több mint száz dalt közöl, s megjelöli a zenehallgatás anyagát is. Alapfokú zenei ismereteket nyújt zeneelméleti, zenei műfajismereti, zenetörténeti anyagával; nem zenészeket nevel – ez a speciális zeneoktatás feladata –, hanem a zenét is szerető művelt, illetve műveltségre törekvő fiatalokat. A magyar zenén kívül az egyetemes (főként európai) zenéből is tartalmaz fontos anyagot, sőt 8. osztályban a dzsessz is kap egy fejezetet.

A könyv zenei anyaga vonzó, közérthető; a magyarázó, értelmező verbális anyag világosan megfogalmazott, idézetei is közérthetők; a képi összetevő a zeneihez illő, amellet színes, sokoldalú, gyönyörködtető. Így a könyv megfelel a Szőnyi Erzsébet által megfogalmazott ideális célnak: a művészeti szemlélet egységére nevel. Mindehhez a multimedialitás nyújt lehetőséget.

Irodalom

- Benkes Zsuzsa – Petőfi S. János 1996. A szövegelemzéskor felhasznált 'háttér- ismeretek' feltárásnak kreatív módja. Tájékoztató. *Szemiotikai Szövegtan* 9: 169–86.
- B. Fejes Katalin 2000. A képi és nyelvi információ összefüggése alárendelő szerkezetekben. (a Természetismeret 6. és a *Fizika* 7. című tankönyvek szövegében. *Szemiotikai Szövegtan* 13: 93–104.
- Petőfi S. János 1994. Vers – próza. Irodalmi szöveg – nem irodalmi szöveg. Néhány megjegyzés. In: Petőfi S. János – Bácsi János – Békési Imre – Benkes Zsuzsa – Vass László: *Szövegtan és prózaelemzés*. Trezor Kiadó. Budapest. 11–22.
- Petőfi S. János 1995. Válaszok és megjegyzések a szemiotikai textológia felépítését érintő kérdésekre és megállapításokra. *Szemiotikai Szövegtan* 8: 212–26.
- Petőfi S. János – Benkes Zsuzsa 1998. *A szöveg megközelítései. Kérdések – Válaszok. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba*. Iskolakultúra. Budapest.
- Petőfi S. János – Benkes Zsuzsa 2000. Anyanyelvi nevelés szövegtani keretben. *Szemiotikai Szövegtan* 13: 115–24.
- Petőfi S. János 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai textológiába*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szikszaíné Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

Forrás

- Király Katalin 2008. Ének-zene. 7. osztály. Mozaik Kiadó. Szeged.